

## Güneydə erməni soyqırımları

**Güntəkin Nəcəfli,**

AMEA Tarix İnstitutunun dosenti, Dövlət mükafatı laureatı

**Birinci dünya müharibəsi dövründə Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya və Osmanlı hərbi qüvvələrinin toqquşma meydanına çevrildi. 1916-cı ildə demək olar ki, bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi Rusiya qoşunları tərəfindən işğal olundu.**

Həmin il Osmanlı dövlətinin Hakkari bölgəsində yaşayan xristian assuriyalılar (aysorlar) Rusiyanın dəstəyinə arxalana-raq öz dövlətinə qarşı qiyam qaldırdılar. Lakin onlar Osmanlı qüvvələrinin qarşı-sında uzun müddət davam gətirə bilmə-dilər. Rusiyanın köməyiylə on minlərlə ay-sor (yerli əhali onları “cilov” adlandırırdı) öz ailələri ilə birgə Cənubi Azərbaycanın Urmiya və Səlmas bölgəsinə köçürüldü.

Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya qoşunlarının Şimali İran-dan, yəni Cənubi Azərbaycandan geri çəkilməyə başlaması 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində ölkədə başlanan vətəndaş müharibəsi və siyasi qarışıqlıq dövrünə təsadüf edirdi. Belə vəziyyətdə düzəni və birliyi pozulan, hətta təchizatı-nı belə təmin edə bilməyən rus əsgərləri soyğunçuluğa başladı. Onlar keçdikləri bölgələri qarət edərək evləri yandırır əha-liyə ciddi zərər vururdular.

Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycan bölgə-sində baş verən qanlı hadisələr iri dövlət-lərin dəstəyi ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycandan təxliyə edilməsi ilə eyni zamanda müttəfiq dövlətlər (İngiltərə, Fransa və ABŞ) ermə-ni, aysor və Cənubi Azərbaycanda qalan rus qüvvələrdən ibarət xristian ordusu ya-radaraq azərbaycanlılara qarşı xaç yürü-şü həyata keçirdilər.

Rus qoşunlarının İrandan geri çəkil-məsi Rusiya işğalı altında olan Cənubi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində rus, ingilis, erməni və aysor təhlükəsini daha da artırdı. İngilislər rus qoşunlarının İran-dan geri çəkilməsindən sonra bir tərəfdən Urmiya bölgəsindəki erməni və aysorlar-la birləşərək Osmanlı Dövlətinin önünü kəsməyi planlayır, digər tərəfdən Teh-ran-Qəzvin yolu ilə Rəşt bölgəsinə, oradan da Xəzər dənizi sahilində yerləşən Ənzəli limanını ələ keçirərək dəniz yolu ilə Bakı-ya girmək və o dövəmdə şəhəri əllərində saxlayan ermənilərlə birləşərək şəhəri iş-ğal etməyi planlaşdırırdı.

Urmiya bölgəsində erməni və aysor-ları təşkilatlandırma məsələsində ABŞ və Böyük Britaniya konsulluqları birgə fəaliy-yətə başlamış, xüsusi hərbiçilərdən ibarət dəstələr yaratmışdı. Urmiyadan Qara dənizə qədər silahlanan ermənilər isə öz məkrli niyyətlərinə çatmaq üçün rusların xristian təəssübkeşliyi ilə Cənubi Azərbay-can ərazisində yerləşdirilən aysorlardan istifadə edirdilər. Hətta, Anadolu bölgə-sindən geri çəkilən rus qoşunlarının təki-bində olan ermənilər də Urmiya bölgəsinə gələrək buradakı erməni və aysorlarla bir-ləşmişdi. Onlar rus ordusuna məxsus si-lahları ələ keçirərək Urmiya, Səlmas, Xoy və Cənubi Azərbaycanın digər bölgələ-rində yerli əhaliyə hücum edərək onları məhv etməyə başladılar.

1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq er-məni və aysor silahlı birləşmələrinin Cə-nubi Azərbaycanda türk-müsəlman əha-liyə qarşı görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirdikləri qətlialmlar intensivləşdi. “1917-1918-ci illərdə Urmiya bölgəsində azər-baycanlılara qarşı soyqırımı” (ATASE-nin sənədləri əsasında) kitabında ilk kütləvi qətlialmların 1918-ci il fevralın əvvəllərin-də Urmiya şəhərində birləşmiş xristian ordusu tərəfindən azərbaycanlıların məhv edilməsi ilə başladığı qeyd olunur.

22 fevral cümə günü Urmiya əhalisinin 3 günlük fasiləsiz olaraq qırğını başladı. Qırğının 1-ci günü Urmiya şəhərinin Əs-gər-xan məhəlləsi məhv edildi. Xristian ordusu azərbaycanlıların evlərinə hücum edirdilər.

1918-ci ilin fevral-mart aylarında er-məni-aysor birləşmələrindən təşkil olun-muş xristian ordusu Sovuqbulaq bölgəsin-də geri çəkilən rus qoşunlarının silahlarını ələ keçirdilər. Rusiya və Amerika Birləş-miş Ştatları kimi iri dövlətlərin himayəsinə arxalanan erməni-aysor hərbi birləşmələri Urmiya şəhəri ətrafında hərbi mövqə tu-taraq, yerli əhalini soyub-talayır, gündüz barışığa vəd versələr də, gecələr şəhərin ayrı-ayrı məhəllələrini yandırır, viran qo-yurdular.

Həmin dəhşətli hadisələr zamanı yüz-lərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlialm edilmişdir. Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Əhməd Kəsrəvi həmin hadisələrdə 130 mindən artıq insanın er-məni və aysorlardan ibarət xristian qoşu-nu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır.

Erməni və aysorların Urmiya bölgə-sində Azərbaycan türklərini qətl etməsi Osmanlı dövlətinin VI və III ordusuna məxsus hərbi hissələrinin Urmiyaya doğru qərb istiqamətindən hərəkətə başlaması-na səbəb oldu. Osmanlı Dövləti Urmiya bölgəsində günbə-gün artan erməni və aysorların qanlı fəaliyyətlərini

yaxından izləmiş və bu hadisələrin qarşısını almaq üçün görülmək bütün tədbirləri əsasən VI ordu yerinə yetirmişdi.

Cənubi Azərbaycan, əsasən də Ur-miya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş kütləvi cinayətlər əslində ermənilərin Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və İran ərazisində türk-müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymaqla gələcəkdə türksüz "Böyük Ermənistan" yaratmaq planının tərkib hissəsi idi.

Bu qiymətli sənədlər ermənilərin 1917-1918-ci illərdə Cənubi Azərbaycan, əsasən də Urmiya bölgəsində törətdikləri cinayətləri bir daha təsdiq edir.